

Михайло Довбищенко

Національні, релігійні та духовні цінності українців у наукових розвідках митрополита Іларіона (Івана Огієнка)

В статті досліджується система національних, духовних та релігійних цінностей митрополита Іларіона (Огієнка) викладених у його наукових працях. Прослідковується співвідношення національної та релігійної складової в духовному світі українців, аналізується програма автора спрямована на підтримку української мови і культури. Зроблено висновок про практичні результати поширення ідей митрополита Іларіона в україномовному середовищі Канади.

The system of national, spiritual and religious values of Metropolitan Ilarion (Ohienko) given in his scientific works are analyzed in the article. The correlation of national and religious components in spiritual world of Ukrainians is retraced, the author's program directed to the support of the Ukrainian language and culture is analyzed. The conclusions about practical results of spreading of the Ideas of Metropolitan Ilarion in Ukrainian-speaking milieu of Canada are done.

Іван (у чернецтві Іларіон) Огієнко є, без сумніву, визначною постаттю української історії ХХ ст. Приват-доцент Київського університету, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, міністр освіти в уряді УНР, митрополит УГПЦ в Канаді – найважливіші віхи його наукового, політичного та духовного життя. Людина різностороння та енергійна, він відзначився як релігійний діяч, науковець, богослов і поет, справивши помітний вплив на розвиток української духовності та культури ХХ ст. Водночас постать митрополита Іларіона є досить контроверсійною і мабуть тому в середовищі сучасних науковців існують різні погляди щодо ролі його наукової, духовної, релігійної та політичної спадщини. Причиною тому є суперечлива та непослідовна позиція Івана Огієнка в питаннях, що стосувалися складних і болісних проблем політичного життя України.

Так, у своїх наукових працях Іван (Іларіон) Огієнко, продовжуючи та розвиваючи концепції Володимира Антоновича, послідовно обґрунтовував ідею оскарження історичної Польщі. Це, однак, не завадило йому під час Визвольних змагань українського народу 1917–1922 років працювати в урядах Ісаака Мазепи та В'ячеслава Прокоповича. Останні, як відомо, співпрацювали з Польщею в рамках Варшавської угоди 1920 року, згідно з якою Україна, в обмін на військову допомогу, пішла на великі територіальні, економічні та політичні поступки польському уряду. Понад те, після поразки Визвольних змагань він обрав

саме Польщу (а не якусь іншу країну) місцем свого подальшого перебування.

Іншою проблемою, яка покищо не знайшла задовільного вирішення, є питання про контакти Івана (Іларіона) Огієнка з греко-католиками. Як відомо, він віддав надзвичайно багато сил для викриття «антиукраїнської сутності» Берестейської церковної унії 1596 року. Саме цю історичну подію він вважав найбільшою трагедією України, а відтак, не шкодував таврувальних епітетів на адресу уніатів (греко-католиків), відмовляючи їм у праві бути повноцінними українцями. Водночас Іван (Іларіон) Огієнко використовував видавничу базу Греко-Католицької Церкви для друку своїх праць, а з представниками її духовенства (зокрема з митрополитом Андреем Шептицьким) підтримував приятельські контакти.

Одним із найскладніших періодів діяльності Івана (Іларіона) Огієнка є час, коли він як владика очолював православно кафедрю в Холмі у 1940–1944 роках. Цілком зрозуміло, що будучи представником легально існуючої Православної Церкви на окупованій території колишньої Польщі (на той час – Генеральна губернія), він просто не міг не контактувати з місцевою німецькою адміністрацією. Проте характер цих контактів не став покищо предметом об'єктивного наукового дослідження. Це, в свою чергу, стало причиною появи тверджень про пряму співпрацю Івана (Іларіона) Огієнка з нацистами, які, однак, покищо не доведені документально.

Ці, а також інші епізоди діяльності Івана (Іларіона) Огієнка, викликають нині більше запитань,

ніж відповідей. Не дивно тому, що для частини українських науковців він досі лишається «незручним» діячем української історії ХХ ст., якого бажано просто «не помічати». Подібний підхід видається нам помилковим і безперспективним. Ще раз наголошуємо: Іван (Іларіон) Огієнко, незалежно від симпатій чи антипатій до нього, був видатною особистістю українського національного руху. Проте досліджувати його життя та діяльність у спрощених форматах «герой» чи «антигерой» не можна. На наш погляд діяльність цієї непересічної особистості слід сприймати передусім як досвід цілого покоління українських державників з усіма їх досягненнями та поразками. Саме тому наше завдання полягає не в творенні нових міфів, а в критичному осмисленні досвіду українського націотворення ХХ ст., причому не тільки його поступу, а й тих помилок, упереджень та відвертих фобій, які зіграли не останню роль у невдачах визвольних змагань українського народу в цю історичну епоху. Вважаємо, що всебічне та об'єктивне дослідження політичного, наукового, релігійного та духовного спадку Івана (Іларіона) Огієнка є актуальною проблемою для сучасних українських науковців. У цій статті ми ставимо перед собою обмежене завдання: на основі аналізу його опублікованих праць визначити головні ідеї автора щодо національних та духовних цінностей українців, дотримуватися яких він заповів нащадкам.

Система національних, релігійних та духовних цінностей, які настійливо рекомендувалися Іваном (Іларіоном) Огієнком для наслідування українцям як на батьківщині, так і в діаспорі, були викладені в цілому ряді наукових робіт, більша частина яких стала доступною для широких кіл громадськості завдяки самовідданій праці дослідника його спадщини, доктора філологічних наук М. Тимошика. Написані простим і водночас емоційним стилем, праці згаданого автора доносять до читача настанови, які за його думкою можуть бути єдиною запорукою духовного здоров'я нації. Щирий патріот України та українського православ'я, він тісно пов'язував національну та релігійну свідомість, вважаючи їх нерозривними. Ця ідея набула особливого наголосу в його працях «Рятування України», «Українська Церква за час Руїни», «Свята Почаївська лавра» та ін. Таким чином, система духовних та національних цінностей Івана (Іларіона) Огієнка має дві складові:

1. **Національна складова.** Система національних цінностей отримала цілісне розкриття у роботі Івана Огієнка «Наука про рідномовні

обов'язки», яка побачила світ в друкарні оо. василіян у Жовкві 1936 року. Автор особливо наголосив на необхідності збереження рідної мови, пов'язавши з її збереженням та розвитком майбутнє української нації. З цього приводу він писав: «Рідна мова – це найважливіша основа, що на ній зростає духовно та культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу роль: рідна мова – то сила культури, а культура – сила народу» [1, с. 3]. Написана згадана публікація у вигляді настанов для усіх представників українського громадянства – від учнів початкових шкіл до вчених. Її головна ідея полягає у необхідності системно підтримувати українську мову в усіх сферах державного, культурного, духовного, наукового, громадського та релігійного життя. Причому йшлося саме про літературну українську мову – в ім'я досягнення національної єдності Іван (Іларіон) Огієнко оголосив боротьбу регіональними діалектами (говірками) української мови. Так, «Наука про рідномовні обов'язки» забороняла ставити «місцевою мовою» спектаклі в театрах [1, с. 51], застерігала письменників і поетів від ширшого використання «народної» мови у літературних творах [1, с. 26], а свідомих громадян закликали без особливої потреби навіть не брати до рук пресу, писану «народною» мовою [1, с. 30]. Головною роль у справі утвердження української літературної мови мали зіграти «Просвіта» та «Гуртки плекання рідної мови», які мали постати і успішно функціонувати при церковних парафіях, школах і товариствах позашкільної освіти. Контроль за діяльністю згаданих установ покладався на українське громадянство, яке, очевидно, вважалось Іваном (Іларіоном) Огієнком достатньо свідомим для виконання подібної місії.

«Наука про рідномовні обов'язки» була складена у формі директив – обов'язкових до виконання українському громадянству. Слід пам'ятати, що написані вони були на території Польщі в час, який ознаменувався загальним погіршенням польсько-українських стосунків. Можливо це стало однією з причин досить жорсткої, часом явно неоднозначної позиції Івана (Іларіона) Огієнка щодо обов'язків українського громадянства у справі підтримки рідної мови. Так, навряд чи можна погодитись з категоричним твердженням автора про те, що кожна дитина, яка закінчила неукраїнську початкову школу і не вміє читати та писати українською мовою, є втраченою для власного народу [1, с. 44]. Так само ми не можемо визнати конструктивним підхід, згідно яким кожен

юнак чи дівчина, що не знають української літературної мови, «стають зайві для свого народу, як нації» [2, с. 42]. Адже в даному випадку довелось би визнати «зайвими» для української нації цілі етнографічні групи українців (передусім гірняків – гуцулів, лемків, бойків), які на момент написання згаданої роботи просто не могли володіти літературною українською мовою. Проте найбільше зауважень викликає та частина роботи Івана (Іларіона) Огієнка, яка присвячена питанню етнічної чистоти української нації. Ця тема виявилася у різко негативному ставленні до мішаних шлюбів, про що автор виразно засвідчив у розділі XXXII, що має назву «Рідномовні обов'язки в мішаних подружжях». Наводимо цей розділ повністю:

«1. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб його члени не входили в мішані подружжя.

2. Мішане подружжя звичайно провадить до мовного винародовлення, найбільшого гріху супроти своєї нації.

3. Кожний член мішаного подружжя, коли не хоче винародовитися, мусить виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

4. Коли дружина твоя чужомовна, ти мусиш пильно подбати, щоб у родині панувала твоя рідна мова й щоб діти // твої навчалися рідної мови ще з першого року життя. Без цього – діти твої страчені для нації» [1, с. 61–62].

Про це саме йдеться у «восьмій рідномовній заповіді емігранта» – шлюб з чужинцем (чужинкою) – початок «...непрощеної зради Батьківщині» [1, с. 60]. Пізніше, перебуваючи на еміграції, митрополит Іларіон Огієнко у своїх рукописних творах (виданих 2006 року окремою книгою під назвою «Рятування України») висловився з цього приводу ще рішучіше: «Для чоловіка й жінки в мішаній родині все буде різне: різні обряди, різні звичаї, різна мова, різні свята, різний календар... А це все веде до пекла в хаті, яке й бачимо, звичайно, по всіх мішаних родинях. І нещасливі не тільки батьки, нещасливі й діти, а й діти дітей... [2, с. 444]».

Вважаємо, що згадана теза ніяк не може бути віднесена до позитивної спадщини української політичної думки. Немає жодної потреби доводити загальновідомий факт: в нашій історії більш ніж достатньо прикладів, коли вихідці з мішаних шлюбів, або навіть представники інших націй зіграли визначну роль у розвитку української політичної думки, а також сприяли розвитку української духовності та культури. Щонайменше дивними виглядають також слова Іларіона Огієнка (уже в сані митрополита) з віщуванням «пекла

в хаті» тим українцям (а їх нащадкам – нещастя) в разі, якщо вони посміють пов'язати свою долю з представниками інших народів. Ця теза не відповідає духу і слову Євангелії та не узгоджується з вченням Православної Церкви про шлюб.

2. **Релігійна складова.** Питанню про роль релігійного чинника у справі формування національних цінностей українця Іван (Іларіон) Огієнко приділяв у своїх дослідженнях велику увагу. З цього приводу він писав наступне: «У кожного народу рідна стародавня віра й рідна церква. Це його душа, це його Святеє Святих, найсвятіша Святиня, це те, що йому найрідніше й наймиліше. Хто уникає сонця, той фізично хиріє і обезсилюється. Так само хто уникає своєї віри й церкви, той хиріє духовно, вироджується і стає бездушним. // Так було б з кожним українцем, який покинув би свою віру православну» [2, с. 367–368]. І далі: «Хто перестає бути православним, той перестає бути повним українцем» [2, с. 368]. Спираючись на ці глобальні висновки, митрополит Іларіон Огієнко зробив наступні заключення:

А. Православна віра – корінь української нації. На думку митрополита Іларіона Огієнка, в залежності від того, як людина виховує свою душу, вона має вважатися «повновартісною» або «маловартісною». У випадку з українським соціумом «повновартісною» або «повною» людина стає лише «...в своїй національній православній обстановці» [2, с. 369]. Пояснював митрополит свій висновок з притаманною йому емоційністю: «Православна віра має для українського народу величезне значення, бо це вона створила нам культуру нашу, усі наші звичаї, всю українську традицію, нашу історію. Це православна церква створила українську націю! [2, с. 369]»

Б. Православна віра створила українську культуру. Іларіон Огієнко дотримується думки про благодетельність грецької культури, яка прийшла в Україну разом з її християнізацією, гармонійно поєдналася з місцевими звичаями і дала початок сучасній українській культурі. А відтак, саме православної віри, яка прийшла з Греції, завдячує український народ усім своїм культурним здобуткам [2, с. 375–376].

В. Православна віра та українська історія творять одне ціле. Митрополит Іларіон послідовно відстоював думку, що головні вороги українського народу – поляки і католики – намагалися знищити Україну шляхом поборення православ'я. А відтак, боротьба українців за збереження своїх політичних прав та національної самобутності

XIV–XVII ст. не може розглядатися поза боротьбою за релігійні (православні) цінності [2, с. 376].

Отже, Іван (Іларіон) Огієнко наполягає на нерозривності національної (української) та релігійної (православної) свідомості. Питання про те, що абсолютна більшість українців на батьківщині належала до Російської Православної Церкви, коментувалося автором з чисто політичних позицій. Як український патріот, Іван (Іларіон) Огієнко висловив переконання, що Українська і Російська Церкви є «ідеологічно різні», хоч і мають між собою багато спільного [2, с. 377]. Але ця спільність пояснюється передусім українськими впливами на російське церковне життя, і це зайвий раз свідчило про особливий статус українського православ'я у слов'янському світі [2, с. 376–377].

Слід зазначити, що уважне знайомство з наведеним матеріалом приводить нас до висновку про відсутність у автора серйозної наукової аргументації наведених висновків. Твори митрополита Іларіона написані емоційно і часто нагадують публіцистичні статті з політичними гаслами. Очевидно, саме ідеологічне виховання громадськості, а не наукові розвідки, були покладені в основу його праці. Під таким кутом зору стають зрозумілими подальші висновки автора, яким важко дати однозначну оцінку.

Наприклад, питання про відхід від православ'я Іван (Іларіон) Огієнко сприймав надзвичайно болісно, присвятивши цій проблемі багато емоційних коментарів, висновків і застережень. Автор прямо називав це явище тяжкою зрадою, за яку людині не буде прощення без правдивого покаяння: «Хто зрадив свою православну віру й православну церкву, той цілі довгі віки буде тяжко каратися сумлінням своїм, а Бог і люди цієї зради йому не забудуть навіки-віків. До двадцятого коліна зрада православ'ю буде мститися на зраднику, безперестанно буде висіти над ним караючим мечем, буде гнати його з місця на місце, аж поки зрадник не схаменеться й не повернеться до своєї православної віри та церкви [2, с. 445–446]!»

Інша проблема, яка все життя викликала душевний біль Івана (Іларіона) Огієнка, пов'язана з питанням про його ставлення до тієї частини українського народу, яка належала до Уніатської (Греко-Католицької) Церкви. Проблема унії та уніатів (греко-католиків) була вирішена рішуче і просто водночас: унія – найбільша трагедія України, а уніати (греко-католики) не можуть бути визнані повноцінними українцями. Головна ідея,

яку послідовно стверджує у своїх творах Іван (Іларіон) Огієнко, зводиться до думки, що церковна унія була витворена Польщею для знищення українського народу [2, с. 408]. В цьому сенсі автор продовжував антиунійну традицію офіційної російської історичної науки XIX ст. надавши їй «української барви».

Предметніше і глибше критику «антиукраїнської сутності унії» Іван (Іларіон) Огієнко розвинув у своїй науковій праці, присвяченій історії Почаївської Лаври. Згаданий монастир, як один із центральних релігійних та духовних осідків України, більше ста років перебував в унії. Причому саме в унійний період він був одним із найважливіших українських видавничих і освітніх центрів. Саме тому перед автором стояло непросте завдання – дати оцінку видавничій, науковій та просвітницькій діяльності унійних ченців-василіян. Слід зазначити, що ставлення Івана (Іларіона) Огієнка до цього питання зазнало суттєвої еволюції. У дослідженні, присвяченому історії українського друкарства, що побачило світ 1925 року, він визнав, що унійний період Почаївської друкарні «...це період її найбільшої слави, хоч і служила вона тоді лише частині українського народу» [3, с. 266]. Таким чином, Іларіон Огієнко у середині 20-х років XX ст. був готовий визнати за уніатами місце в українському соціумі. Більше того, саме з уніатами він фактично пов'язував період «найбільшої слави» цієї чернечої обителі. Проте в пізніших своїх працях він зайняв жорсткішу позицію: стверджував, що видавнича діяльність почаївських василіян переслідувала лише одну мету – уніатську пропаганду, заперечував культурно-просвітницьке значення почаївських видань, а частині українського народу (уніатам), про яких згадував у попередній праці, відмовив у праві вважатися повноцінними українцями. З цього приводу він, зокрема, писав: «Уніатський полон (1721–1831) Святої Почаївської гори – це була тяжка рана на українському тілі. Рана страшна, трагічна і тим болючіша, що була ніби від своїх же «братів». Уніатський полон спинив віковичну працю Почаївського монастиря, як це було і з іншими монастирями, які тільки захоплювали уніати. Спинив і понищив, що понищити міг. І почав нову працю, але зовсім чужу українському народові і змістом, і формою, тому чужу і незрозумілу» [4, с. 222].

Погляди на унію та уніатів специфічним чином вплинули на усвідомлення Іваном (Іларіоном) Огієнком власного життєвого шляху, пов'язаного із Визвольними змаганнями українського народу 1917–1922 рр. Лишаючи спогади про важкі для

української державності часи квітня 1919 року, він назвав свій вимушений виїзд із Кам'янця-Подільського до Галичини часом своєї першої еміграції [2, с. 120–121]. Нагадаємо: 14 квітня 1919 року українське військо під тиском Червоної армії змушене було відійти за р. Збруч. Територія Галичини, куди відступили українські військові частини та евакуювалися урядовці державних установ, юридично входила до складу УНР у статусі Західної області УНР. Таким чином, згадана територія як формально, так і фактично входила до складу української державності, а сам Іван (Іларіон) Огієнко перебував під захистом місцевої української (галицької) влади. Тим не менше, він вважав своє перебування в Галичині еміграцією. Чому? Припускаємо, що в даному випадку Іван (Іларіон) Огієнко став заручником власних упереджень щодо греко-католиків. Відмовляючи їм у праві бути повноцінними українцями, він перестав сприймати українськими ті землі, де переважало населення уніатського (греко-католицького) віровизнання. Звідси і мало-розуміле (на перший погляд) усвідомлення ним себе емігрантом у власній українській державі.

Жорстка позиція Івана (Іларіона) Огієнка стосовно унії та уніатів була тісно пов'язана із запереченням ним можливості розвитку українського національного і духовного життя в неправославних християнських громадах. Причому найактивніше автор критикував римо-католицизм. Ця позиція безпосередньо пов'язана з оскарженням Іваном (Іларіоном) Огієнком історичної Польщі, в якій католицизм зіграв велику роль в процесах польського націотворення. Причому наукова аргументація автора (як, зрештою, і у випадку з оскарженням уніатів) практично відсутня. Іван (Іларіон) Огієнко в публіцистичному стилі стверджує: головні вороги українського народу – Папи, католики, єзуїти та уніати, які несуть відповідальність за усі нещастя та історичні поразки українського народу. З притаманною йому емоційністю автор звинувачує Римського Папу та католиків у розколі Православної Церкви, «обезсиленні України» [5, с. 88–94] і навіть у невдачах державотворчої діяльності гетьмана Богдана Хмельницького [2, с. 403].

Завершуючи огляд зазначеної теми, слід наголосити, що специфічні погляди Івана (Іларіона) Огієнка несуть в собі відбиток непростого епохи, коли ця людина формувалася як особистість. Слід пам'ятати, що він належав до плеяди учасників Визвольних змагань 1917–1922 рр., які були виховані на романтичній козацькій героїці, що знайшла своє втілення у творчості Т. Шевченка

та М. Гоголя. Саме тому ідеологічні гасла XVII–XVIII ст. про захист православ'я від наступу польського католицизму та унії лишалися некритично сприйнятими автором і визнані першорядними також у ХХ ст. Це, в свою чергу, наклало відбиток на систему духовних та національних цінностей Івана (Іларіона) Огієнка, в яких щирий патріотизм поєднувався з релігійною та національною нетерпимістю, яка виявилася переважно в антизахідній (антикатолицькій) риторичі*.

Іван (Іларіон) Огієнко прожив довге життя, і в другій половині ХХ ст, перебуваючи в еміграції, мав можливість вільно працювати серед української громади Канади для її духовного та національного виховання. Демократичне суспільство західного світу створювало для цього необхідні умови. Результати цієї праці відомі – на сьогодні Православна Церква Канади, провідним ідеологом якої був Іларіон Огієнко, об'єднує лише близько 33 тис. осіб – незначну частину мільйонної української діаспори цієї країни. Цей факт є важливим уроком як для оцінки його політичної і духовної спадщини, так і в контексті пошуків ідейних орієнтирів для консолідації суспільства в сучасній Україні.

1. *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки. / Іван Огієнко. – Жовква: друкарня оо. василіян, 1936. – 72 с.
2. *Огієнко І.* Рятування України. / Іван Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 464 с.
3. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. / Іван Огієнко. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.
4. *Огієнко І.* Свята почаївська лавра. / Іван Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2004. – 440 с.
5. *Огієнко І [Іларіон]* (митрополит Іларіон). Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. / Митрополит Іларіон. – Вінніпег: Видання української православної громади в Кенора, 1958. – 216 с.
6. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський. – К.: Знання, 1991. – 240 с.

* При цьому слід зазначити, що погляди Івана (Іларіона) Огієнка не можна вважати типовими для лідерів Визвольних змагань 1917–1922 рр. Прямо протилежну ідеологію українства сформулював його сучасник – визначний український історик та голова Центральної Ради Михайло Грушевський. На питання про те, хто такі українці і кого вони готові прийняти до своїх рядів як товаришів, він дав таку відповідь: «Передусім, розуміється, всі ті, хто зроду українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіма свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю. Але не тільки хто природжений українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з українцями, і почуває себе їх однодумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. *Якого б не був він роду, віри чи звання – се не важно. Його воля і свідомість рішає діло* (виділено нами. – М. Д.)» [6, с. 113].